

श्रीरामरहस्यम्

—:०:—

[निबन्धकः—श्रीशरत्कमल-न्याय-स्मृतितीर्थः]

(१)

अथात्र श्रूयते—

“रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥”

श्रीरामपूर्वतापिन्युपनिषत् । ६।

“योगिन”-श्चित्तवृत्तिनिरोधकारिणः, “अनन्ते” (१) “नित्ये” (२) “आनन्दे” (३) “चित्”स्वरूपे (४) “आत्मनि” (५) “रमन्ते” स्वरूपेण अवतिष्ठन्ते यत इति हेतो रामपदेन “परं ब्रह्म” एव “अभिधीयत” इत्यर्थः । एवञ्च श्रीरामः “अनन्तः” (१) “नित्यः” (२) “आनन्दः” (३) “चित्-स्वरूपः” (४) “आत्मा” (५) “परञ्च ब्रह्म (६) इति तत्त्वं पर्यवसितम् ।

(२)

अनन्तत्वमृचा व्याख्यातं यथा—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥*

ऋग्वेदीयपुरुषसूक्तप्रथममन्त्रः ।

अत्र सहस्रशब्दः अनन्तत्वोपलक्षकः, तथाच पुरुषस्य शिरआदीनि सर्वाणि अनन्तानि वेदितव्यानि : एतेन पुरुषस्य नामरूपमहिमादीनि

* “सर्वतः स्पृष्ट्वा” (१) “सर्वतः स्पृक्त्वा” (२) इत्यादिपाठान्तरं निपुणैः प्रणिधातव्यम्, वेदभेदेन मन्त्राणां पाठान्तरकारणमपि समाधानीयम् ।

अनन्तानि भावनीयानि इत्युपदिष्टं भवति ; तादृशभावनया साधकस्य तत्-
स्वरूपप्राप्तिर्भवत्येव,

“स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत् ।३।२।६।

इत्यादिश्रुतेः । “पुरुष” शब्देनापि—“अनन्तत्वं” व्याख्यातं वेदितव्यम्

“स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः,

नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्”

शुक्लयजुर्वेदीयबृहदारण्यकोपनिषत् ।२।५।१८

इत्यादिश्रुतेः । तथाच सान्तस्य सर्वासु पूर्णं अवस्थानासम्भवादनन्तत्वं
सुव्यक्तमेव । “विश्वतो वृत्वा” इत्यनेनाप्यनन्तत्वं व्याख्यातम्, सान्तस्य विश्व-
वरणासम्भवादिति प्रणिधातव्यम् । “सर्वतः स्पृष्ट्वा” इत्येतस्मिन् पाठे-
ऽप्यनन्तत्वम्, सान्तस्य सर्वस्पर्शाभावात् ।

उपनिषद्भिश्च—अनन्तत्वमेवं व्याख्यातम्, यथा—

(१) “इदं महद्भूतमनन्तमपारम्”—इत्यादि ।

(२) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”—इत्यादि ।

(३) “सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वकर्मा”—इत्यादि ।

छान्दोग्योपनिषत्

अत्र सर्वशब्देन अनन्तत्वं व्याख्यातमिति प्रणिधातव्यम् । अपि च
श्रूयते—

(४) यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य ! भावाः

प्रजायन्ते यत्र चैवापिर्यन्ति ॥ इत्यादि

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत् ।२।१।१।

अत्र कार्याणां भावानामनन्तत्वात् कारणस्याक्षरस्यानन्तत्वमनुमेयम् ।
विविधत्वं नानाप्रकारत्वमनन्तत्वमिति फलिताथः । तथा च एतत् सर्वं

श्रीराम एवेति प्रकृते विभावनीयम् । तदेवं मन्त्रब्राह्मणयोरैक्येन श्रीराम-
स्यानन्तत्वं व्याख्यातमित्यवधेयम् ॥*

“नित्ये—उत्पत्तिध्वंसरहिते त्रिकालावाधिते, षड्भावविकारातीत
इत्यर्थः । भावविकारानाह महर्षिर्वाग्यायणिर्यथा “जायते” (१) “अस्ति”
(२) “वर्द्धते” (३) “विपरिणमते” (४) “अपक्षीयते” (५) “नश्यति” (६)
इति ।

* अत्रेदमवधातव्यम्—“न क्षरती”ति व्युत्पादनादक्षरशब्देन ब्रह्मै-
वोच्यते, तच्च प्रणववाच्यम् ; तथाच श्रूयते—

- (१) “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥”

कृष्णगुर्वेदीयकठोपनिषत् १।२।१५।

- (२) “तस्मै स होवाच—एतद् वै सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म
यदोङ्कारः”—

अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषत् १।५।२।

- (२) “एतद्वेद्यवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
एतद्वेद्यवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥”

कठोपनिषत् १।२।१६।

स्मर्यते च

- (१) “ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः”

श्रीमद्भगवद्गीता १।७।२३।

- (२) “तस्य वाचकः प्रणवः” ।

पातञ्जलदर्शने समाधिपादे २८ सूत्रम्

प्रकृते तु एतदक्षरं श्रीराम एवेति विभावनीयम् ॥

निरुक्ते उपोद्घातप्रकरणे भावविकारनिरूपणं द्रष्टव्यम् ।

तथाच श्रूयते—

“न जायते म्रियते वा विपश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥” इत्यादि

कृष्णयजुर्वेदीयकठोपनिषत् । १।२।१८।

स्मर्यते च

“न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥”

श्रीमद्भगवद्गीता । २।२०।

तथाच कालातीते इति फलितम् । तदेतत् कालातीतं नित्यं वस्तु स्मरति
महर्षिः पतञ्जलिः—

“स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ।”

योगदर्शनम्, समाधिपादे—२७ सूत्रम् ।

“स” नित्यं वस्तु परमेश्वरः, “पूर्वेषा”मपि गुरुणां ब्रह्मादीनामपि गुरुः
वेदशास्त्राद्युपदेष्टा इत्यर्थः । अत्रेयं श्रुतिमूलम्—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै”—इत्यादि

श्वेताश्वतरोपनिषत् । ६।२८।

ऋचाऽभ्युक्तश्चैतत्—

“यं यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि

तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्”—इति

ऋग्वेदीयदेवीसूक्तपञ्चममन्त्रः । ऋग्वेदसंहिता—८।७।११।१

स्मरति च महर्षिव्यासः—

“तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये”—इत्यादि ।

श्रीमद्भागवते प्रथमश्लोकांशः

तथाच—

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर” एव नित्यं वस्तु,
“तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्ववोजम्” इत्यादि * सर्व श्रीराम एव विभावनीय-
मिति प्रकृतम् ।

आनन्दे इति—“आनन्दं ब्रह्मेति व्यजाना”दिति श्रुतिः । तथाच
“बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद् वा ब्रह्मैव आत्मा इत्यभिधीयते” इति ब्रह्मशब्दस्य
व्युत्पादितत्वाद् ब्रह्मपदार्थो बृहन्—परममहान् सर्वगतो देहादीनां
परिणमयिता आत्मस्वरूपश्च फलितः, तथाच आनन्दस्यापि ब्रह्मत्वाद्
आत्मस्वरूपश्चेति विभावनीयम्, स एव श्रीराम इति प्रकृतम् । तथाच
श्रीरामस्याऽऽनन्दस्वरूपत्वाच् श्रीरामोऽपि बृहन् परममहान् सर्वगतो
देहादीनां परिणमयिता आत्मस्वरूपश्च इति रहस्यमुपासनीयम् ।

अपि च श्रूयते “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन्”—
इत्यादि ।† तथाहि “ब्रह्मण आनन्द” मिति “राहोः शिरः”(१)
“सवितुर्भर्गः”(२) इत्यादिवदभेदे षष्ठी, एवञ्च ब्रह्माभिन्नमानन्दम्, आनन्दा-
भिन्नं वा ब्रह्म, “विद्वान्” जानन् “कुतश्चन्” अपि कारणान्न “विभेति”

* योगदर्शने समाधिपादे ईश्वरलक्षणसूत्राणि द्रष्टव्यानि । गीतोपनिषदोः
पाठान्तरकारणमपि भावनीयम् ।

† तैत्तिरीयके ब्रह्मानन्दवल्ली (१) वेदान्तदर्शने आनन्दमयाधिकरणम्
(२) बृहदारण्यकोपनिषदि ४।३।३२—३३ मन्त्रसन्दर्भौ (३) इत्येतानि सर्वाणि
द्रष्टव्यानि ; तत्तच्छास्त्रदर्शनेन हि ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं सुव्यक्तीभविष्यति । अपि
चात्र “ब्रह्म नानन्दरूपम्, किन्तु आनन्दवत्”—इत्यादि द्वैतवादिनामनुभव-
वैशिष्ट्यं प्रणिधातव्यम् ।

इत्यर्थः । एतेन आनन्दरूपस्य ब्रह्मणोऽभयत्वं व्याख्यातम्—“अभयं वै जनक ! प्राप्तोऽसि” (क) “ब्रह्माभयं वै, ब्रह्माभयं वै” (ख) इत्यादि श्रुतेः । व्याख्यातञ्च आनन्दस्वरूपेण पुरुषेण स्वयमेव—

“सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥”

वाल्मीकिरामायणे लङ्काकाण्डे—१८।३३ ।

अध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे—३।१२ ।

“अभयं मे स्वरूपं शरणागतभक्तेभ्यः प्रकाशयामि” इत्यभिप्रायः ।

‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति “कदाचन” ’ इति पाठान्तरं श्रूयते, तथाच एतस्मिन् पाठे “तादृशब्रह्मविदः कस्मिन्नपि काले भयं न भवति, तस्याभयाभिन्नब्रह्मस्वरूपत्वात् ।”

अपि च श्रूयते—

(१) “एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ।” इत्यादि—

बृहदारण्यकोपनिषत् । ४।३।३२

(२) “आनन्दाद्धेयव खल्विमानि भूतानि जायन्ते;

आनन्देन जीवन्ति, आनन्दमभिसंविशन्ति” इत्यादि ।

सूत्रितञ्चैतत्—शारीरके भगवता वादरायणेन

“आनन्दमयोऽभ्यासात्”—इत्यादिभिः ।

वेदान्तदशानम् । १।१।१२-१६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

तदेतत् सर्वं तैत्तिरीयके ब्रह्मानन्दवल्या व्याख्यातमवगन्तव्यम्, पर्यवसितञ्च सर्वं श्रीराम इति प्रकृते विभावनीयम् ।

“चित्स्वरूपे”—इत्यादि । तदेतच्चिद् वस्तु मातृरूपेण स्मृत्वा प्रणमन्ति—

(२) “चित्तिरूपेण या कृत्स्नमेतद् व्याप्य स्थिता जगत् ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ श्रीचण्डी ७८, ७९

इत्यादिमन्त्रोऽत्र द्रष्टव्यः ।

(१) “या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”

श्रीचण्डी ५।१७-१८-१९

अपि च एतदेव चिद्रूपस्तु श्रुतिभिः पुरुषत्वेन (१) विश्वव्यापित्वेन (२) अन्तर्यामित्वेन (३) आत्मत्वेन (४) अमृतत्वेन च (५) व्याख्यातम् । तथाच श्रुतिः—

(१) “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः

नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् । इत्यादि

बृहदारण्यकोपनिषत् ॥२॥५॥१८

अत्र पुरुषत्वं विश्वव्यापित्वं सुव्यक्तमेव । अपि च श्रूयते—

(२) यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः, पृथिवी यं न वेद, पृथिवी यस्य शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(३) योऽप्सु तिष्ठन् अद्भ्योऽन्तरः, आपो यं न विदुः, आपो यस्य शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(४) योऽग्नौ तिष्ठन् अग्नेरन्तरः, अग्निर्यं न वेद, अग्निर्यस्य शरीरम्, योऽग्निमन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(५) यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरः, वायुर्यं न वेद, वायुर्यस्य शरीरम्, यो वायुमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(६) योऽन्तरिक्षे तिष्ठन् अन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद, यस्य अन्तरिक्षं शरीरम्, योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(७) यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरः, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरम्, यो दिवमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(८) य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरः, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरम्, य आदित्यमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(९) यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरः, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरम्, यो दिशीऽन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(१०) यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरः, यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरम्, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(११) य आकाशे तिष्ठन् आकाशादन्तरः, यमाकाशो न वेद, यस्याऽऽकाशः शरीरम्, य आकाशमन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(१२) यस्तमसि तिष्ठन् तमसोऽन्तरः, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरम्, यस्तमोऽन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

(१३) यस्तेजसि तिष्ठन् तेजसोऽन्तरः, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरम्, यस्तेजोन्तरो यमयति, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।

इत्यधिदैवतम् ।

बृहदारण्यकोपनिषत् । ३।७।३-१४ ।

तथाच एतदेव चिद्रवस्तु श्रीरामः सर्वासु देवतास्वन्तर्यामित्वेन विद्यते यतस्तत एव ताः सर्वा देवताः स्वाधिकारेषु चेष्टन्ते इति प्रकृते भावनीयम् । अतश्च “आत्मजन्मानः” (१) “कर्मजन्मानः” (२) इत्यादि महर्षि-यास्कदृष्ट-देवतालक्षणमत्र सुसङ्गतमिति प्रणिधातव्यम् ॥* (क्रमशः)

* यथा, अथ किमथमोश्वराः सन्तो देवता जायन्ते ? इति “कर्म-जन्मानः” कर्मफलसिद्धये, लोकस्य अग्निवायुसूर्या जायन्ते, न हि एतेभ्य ऋते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—विद्यमानमस्यैश्वर्यमैश्वर्यवति न प्रख्याति-मियादीशितव्यमर्थमप्रतीत्य, तस्मादैश्वर्यख्यापनाय जायन्ते ।”

“कर्मफलसिद्धये लोकमनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते ? “आत्मजन्मानः” योऽसावेक आत्मा बहुधा स्तूयत इति—उपात्तसर्वमूर्तिः स्थितौ, उपरतसर्व-मूर्तिः प्रलये, भावाख्यः सन्मालः सर्गकाले षोढात्मानं विभज्य जगद्भावं विभक्ति—तस्माज्जायन्ते इति “आत्मजन्मानः ।”

वेदनिरुक्ते दैवतकाण्डे उद्धृतदेवतालक्षणभाष्यव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।